ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η οργάνωση της θρησκευτικής πίστης

Η επιθυμία της πλειοψηφίας του πληθυσμού να υπάρχει κρατική υποστήριξη του επίσημου θρησκεύματος αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ισλαμικού κόσμου (η βαθιά θρησκευτικότητα του λαού έχει επηρεάσει σημαντικά το πολιτειακό καθεστώς σε χώρες αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους, όπως η Αλγερία, το Ιράν, το Ιράκ, η Ιορδανία, το Μαρόκο, το Πακιστάν και η Σαουδική Αραβία). Όμως, η περίπτωση της Τουρκίας παρουσιάζει δύο εντυπωσιακές ιδιαιτερότητες. Πρώτον, το συγκεκριμένο κράτος, που δημιουργήθηκε ακριβώς με την προϋπόθεση ότι δεν θα επηρεαστεί από τη θρησκεία, τελικά την ενστερνίστηκε, με εξαίρεση το στρατό, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι είχε αρχικά οραματιστεί. Δεύτερον, αυτή η μεταβολή έχει μέχρι σήμερα προκαλέσει πολύ μικρότερη κοινωνική διάσπαση απ' ό,τι θα περίμενε κάποιος. Εκτός από το στρατό, υπάρχουν κι άλλες ομάδες που αντιτίθενται στη μεταβολή, όπως είναι το δικαστικό σώμα, αρκετοί επιχειρηματίες, τμήματα του δημόσιου τομέα (κυρίως το Υπουργείο Εξωτερικών), η μεσαία τάξη, τα πολιτικά κόμματα αριστερού προσανατολισμού και οι Αλεβίτες, οι οποίοι δεν είναι και λίγοι. Όμως, μέχρι πρόσφατα, η άνοδος του θρησκευτικού συναισθήματος δεν είχε οδηγήσει σε εκτεταμένη πολιτική αναταραχή.

Είναι αξιοσημείωτες οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν αρχικά οι υποστηρικτές της θρησκείας στη χώρα. Κατά την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, το Ισλάμ κατηγορήθηκε

για την οπισθοδρομική κατάσταση της Τουρκίας, για τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ακόμη και για την καταστροφική συμμετοχή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το κόμμα, η κυβέρνηση και η προοδευτική νεολαία ήταν απόλυτα πεισμένοι ότι το κλειδί για το μέλλον ήταν η ορθολογιστική οργάνωση της οικονομίας, η εκπαίδευση και ο πολιτισμός, ο οποίος προσδιοριζόταν με τα ευρωπαϊκά κριτήρια. Εξάλλου, ο Ατατούρκ παρουσίαζε τη Δημοκρατική Επανάσταση ως ενιαίο σύνολο: η ύπαρξη κράτους ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το δημοκρατικό πολίτευμα και το κοσμικό καθεστώς. Απλώς, ήταν αδύνατο να λειτουργήσει το ένα χωρίς τα υπόλοιπα. Έπρεπε είτε να επιλέξεις ολόκληρο το πακέτο, ή να το απορρίψεις εντελώς.[1]

Πώς, λοιπόν, επιτεύχθηκε αυτή η μεταβολή; Και πώς έχει αποβεί ειρηνική, τουλάχιστον μέχρι σήμερα; Η εισαγωγή των δημοκρατικών θεσμών δίνει εν μέρει την απάντηση· μόνον εν μέρει όμως, καθώς δεν εξηγεί πώς η αλλαγή της κυβέρνησης επηρέασε τους ευρύτερους θεσμούς της τουρκικής κοινωνίας, τους οποίους ήλεγχε σε διαφορετικό, κατά περίπτωση, βαθμό. Στα παραπάνω ερωτήματα δεν μπορώ να δώσω οριστική απάντηση (κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε λανθασμένη εικόνα σχετικά με το βαθμό που κατανοούμε τα αίτια και τα αποτελέσματα των κοινωνικών μεταβολών).[2] Όμως, ορισμένοι πολιτισμικοί και κοινωνικοί παράγοντες φαίνεται πως ευνόησαν την ειρηνική διείσδυση του Ισλάμ στο κοσμικό κράτος. Ο τουρκικός πολιτισμός είναι ανθεκτικός στις ριζοσπαστικές μεταβολές, αλλά ευπαθής στη σταδιακή μεταρρύθμιση, την οποία επιφέρει ένα άτομο ή ένα κίνημα που αυξάνει σταδιακά την επιρροή του. Συγκεκριμένα, ασκώντας συντονισμένη πίεση, διάφορες ομάδες μπορεί να αναπτύξουν σφαίρες επιρροής στο πλαίσιο του γραφειοκρατικού μηχανισμού, με στόχο να επιβάλουν καθεστώς ευνοιοκρατίας, ή να ασκήσουν πολιτικές, οι οποίες όμως είναι συχνά αντικρουόμενες. Επιπλέον, προσπαθώντας να επηρεάσουν το γραφειοκρατικό μη-

χανισμό, οι οπαδοί της θρησκείας μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν μια άτυπη συμφωνία μεταξύ του κράτους και των πολιτών, η οποία προβλέπει το εξής: εάν μια ομάδα πολιτών επιθυμεί την υλοποίηση ενός σχεδίου, παρέχει μόνη της τον απαιτούμενο χώρο, το κεφάλαιο και το συντονισμό για την ολοκλήρωσή του, ενώ το κράτος εν συνεχεία αναλαμβάνει τη διαχείρισή του. Το Δημοκρατικό Κόμμα επέτρεψε παρόμοιους «διακανονισμούς», μετά την άνοδό του στην εξουσία, για την κατασκευή τζαμιών, τη διεξαγωγή κορανικών σεμιναρίων και τη λειτουργία των νεοϊδρυθέντων ιεροδιδασκαλείων. Μεγάλο μέρος αυτής της δραστηριότητας λάμβανε χώρα μέσω νόμιμων και αναγνωρισμένων από το κράτος συλλόγων (*dernek*) και βακουφίων (*vakif*), δηλαδή ευαγών ιδρυμάτων. Ακόμη και σήμερα παρόμοιες οργανώσεις συνεργάζονται απολύτως νόμιμα με ορισμένα κρατικά όργανα, για την ανάπτυξη της ισλαμικής λατρείας. Επομένως, αν και το τουρκικό κράτος διαθέτει μεγάλη εξουσία, μπορεί να υπόκειται σε πιέσεις από εκείνους που κυβερνά.

Κράτος-δυνάστης ή ταξιδιωτικός παράδεισος;

Οι πολίτες της Δυτικής Ευρώπης έχουν εδώ και καιρό σχηματίσει δυο διαφορετικές εικόνες για την Τουρκία. Η πρώτη βασίζεται στο μύθο του «τρομακτικού Τούρκου», και παρουσιάζει μια χώρα που καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα, έχει μόνον επίφαση δημοκρατικότητας και έναν κρατικό μηχανισμό που καταπιέζει τους κατοίκους. Αυτή η εικόνα για την Τουρκία έχει προβληθεί σημαντικά, και ενισχύεται από τις καταστροφικές συγκρούσεις στην Ανατολή. Ακόμη και στις ηπιότερες μορφές της, είναι σχετικά εχθρική προς τον Ατατούρκ, υποδηλώνοντας ότι ο στρατός, ο θεματοφύλακας του Κεμαλισμού, δεν απέχει πολύ απ' το να συνθλίβει τη λαϊκή θέληση.[3] Η συγκεκριμένη εικόνα έχει διαδοθεί ευρέως.

Ο άνθρωπος που την προωθεί περισσότερο είναι πιθανότατα η σύζυγος του αποθανόντος Γάλλου προέδρου Μιτεράν, αν και έχει επίσης επικρατήσει στο Ευρωκοινοβούλιο, καθώς και σε ό,τι απέμεινε από τη βρετανική ριζοσπαστική Αριστερά, η οποία κατά διαστήματα προσπάθησε να μποϊκοτάρει τις ενέργειες των Τούρκων αξιωματούχων και τις τουρκικές δραστηριότητες στη Βρετανία.

Όσο κι αν επιβεβαιώνεται η συγκεκριμένη εικόνα όταν εξετάζει κάποιος το ζήτημα της κουρδικής μειονότητας, για το σύνολο του τουρκικού μοντέλου είναι σαφώς ανακριβής, κι ίσως παραπλανητική. Το πιο άμεσο πρόβλημα της χώρας, το ισλαμικό κίνημα, έχει καταστήσει εμφανές πόσο εύκολα μπορεί να μετατραπεί μια πεποίθηση σε δράση, μέσα στο πλαίσιο του συστήματος. Η Τουρκία του 1923 δεν έχει καμιά σχέση με τη σημερινή Τουρκία, και μια από τις μεγαλύτερες μεταβολές που έχουν επέλθει στη χώρα είναι η επιτυχημένη αναβίωση του θρησκευτικού συναισθήματος σε ολόκληρη την κοινωνία. Όσον αφορά τη θρησκεία, η τουρκική κυβέρνηση δεν αποτελεί άκαμπτη δύναμη αντιπαράθεσης, όπως υποδηλώνει η διαδεδομένη εικόνα του αντιδραστικού κράτους.

Παράλληλα με αυτή την καταγγελτική εικόνα, επικρατεί και μια δεύτερη, που έχει βασιστεί εν μέρει στις ταξιδιωτικές περιγραφές των τελευταίων αιώνων. Σε αυτές, η Τουρκία εκθειάζεται ως γοητευτικότατη χώρα, που κατοικείται από ένα γενναίο και φιλόξενο πληθυσμό με μακρόχρονη ιστορία. Τη συγκεκριμένη εικόνα προώθησε, λόγου χάρη, ο λόρδος Γουόρκγουορθ (Warkworth) το 19ο αιώνα στο βιβλίο του *Ημερολόγιο [ταξιδίου] στην ασιατική Τουρκία*.[4] Στις μέρες μας, η εικόνα αυτή προωθείται από τους αρχαιολόγους, οι οποίοι συμβάλλουν σημαντικά στη δημιουργία πολιτιστικών δεσμών μεταξύ της Δύσης και της Τουρκίας, καθώς και από τα περιοδικά για την τέχνη (όπως το *Cornucopia*), τα οποία απεικονίζουν τους γοητευτικούς και γεμάτους ζωντάνια κόσμους τόσο της Κωνσταντινούπολης όσο και της Ανατολίας.

Επίσης, η συγκεκριμένη εντύπωση ενισχύεται όσον αφορά, τουλάχιστον, το ευρύ κοινό, από την εικόνα καρτ-ποστάλ που προωθούν τα οικονομικά πακέτα διακοπών στη χώρα. Φυσικά, η εικόνα αυτή δεν είναι πλήρης: Παρ' όλο που είναι ιδιαίτερα ελκυστική από πολλές απόψεις, η ζωή στην Τουρκία δεν είναι τόσο εύκολη όσο υποδηλώνεται. Πάντως, πρόκειται για μια εικόνα που αποτυπώνει μέρος από την ποικιλία, τη ζεστασιά, τη γενναιοδωρία και την ιδιοσυγκρασία του τουρκικού λαού, όπως και την προθυμία του για διεύρυνση των κοινωνικών του σχέσεων.

Και οι δυο παραπάνω εικόνες είναι μάλλον ανεπαρκείς, αλλά καμιά δεν είναι εντελώς λανθασμένη. Η κρατική εξουσία είναι όντως ισχυρή στην Τουρκία. Όμως, εξίσου ισχυρή είναι και η ανθρωπιά, καθώς και η ετοιμότητα του πολυπληθούς λαού της να δημιουργήσει στενούς προσωπικούς δεσμούς για μια ολόκληρη ζωή. Επομένως, αν συνδυάσουμε αυτές τις δυο εικόνες, θα δημιουργηθεί ένα ευρύτερο πλαίσιο, που θα μας επιτρέψει να προσεγγίσουμε καλύτερα το πρόβλημά μας.

Η εξουσία και το κράτος

Στην Τουρκία, το κράτος (*devlet*) έχει ιδιαίτερα επιβλητική παρουσία, η οποία δεν ήταν ποτέ αισθητή στη βρετανική κοινωνία, και θυμίζει μάλλον περισσότερο το γαλλικό *état*.[5] Μονοπωλεί τη νόμιμη άσκηση βίας και, για πολλούς, αποτελεί θεματοφύλακα των ηθικών αξιών και μέσο επιβολής της τάξης. Επίσης, θεωρείται εύπορο, κι αστείρευτη πηγή πλουτισμού: «Ο κρατικός πλούτος μοιάζει με θάλασσα, κι είναι ανόητοι όσοι δεν επωφελούνται από αυτόν» (*devletin malı deniz, yemeyen domuz*), αναφέρει μια παροιμία που ακούγεται τόσο στις πόλεις όσο και στα χωριά. Αυτή η νοοτροπία έχει, εν μέρει, λογική βάση. Το κράτος αποτελεί το μεγαλύτε-

ρο εργοδότη στη χώρα, η εργασία στο δημόσιο τομέα χαίρει πολιτικής προστασίας και, παρά τις πρόσφατες ιδιωτικοποιήσεις, περισσότερο από το 50% της οικονομικής παραγωγής της χώρας διεξάγεται σε κρατικό πλαίσιο, αν και συνήθως με τεράστια ζημία.

Τις τελευταίες δεκαετίες, το κράτος δεν θεωρείται πλέον τόσο ελκυστικό, ούτε για τους εργοδότες ούτε για τους εργαζομένους. Οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων είναι ιδιαίτερα χαμηλοί και, συγκριτικά, φαίνονται ακόμη χαμηλότεροι όσο αναπτύσσεται ο ιδιωτικός τομέας. Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός περιλαμβάνει πλήθος άχαρες, περίπλοκες διαδικασίες και διογκώνεται από διορισμούς που εξυπηρετούν πολιτικά συμφέροντα. Ωστόσο, περιέργως, διατηρείται ο σεβασμός για την κυβέρνηση και το κράτος. Όπως επισημαίνει μια εξαιρετική μελέτη του Μπουγρά (Buğra)[6], ο σεβασμός μάλλον οφείλεται στο εξής: παρ' όλο που ορισμένες δημόσιες υπηρεσίες έχουν μεταβιβάσει στον ιδιωτικό τομέα την παραγωγή κέρδους, αντιστέκονται στη μείωση του ελέγχου όσον αφορά τους κανονισμούς που καθορίζουν την παραγωγή αυτού του κέρδους. Στην πράξη, το παραπάνω μοντέλο οδηγεί σ' ένα είδος διαχωρισμού των εξουσιών: αφενός, ο ιδιωτικός τομέας πρέπει να παρακολουθεί συνεχώς το γραφειοκρατικό μηχανισμό προκειμένου να ενημερώνεται διαρκώς για τις αλλαγές στους κανονισμούς. Αφετέρου, έτσι εξασφαλίζεται ότι το κράτος δεν εξαγοράζεται ολοκληρωτικά.

Αυτό το ίσως υπερβολικό συμπέρασμα μπορεί να μην ισχύει απόλυτα. Όμως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εξουσία, που επιβάλλει τους νόμους, έχει την υποστήριξη της ωμής δύναμης άμεσης καταστολής, η οποία βρίσκεται ακόμη στα χέρια των αρχών: της αστυνομίας, της χωροφυλακής, των κατά τόπους δικαστηρίων, του Συνταγματικού Δικαστηρίου, του στρατού και υπόλοιπων κρατικών οργάνων. Είναι ιδιαίτερα επικίνδυνο να αψηφήσει κάποιος δημόσια αυτές τις εξουσίες, καθώς υπάρχει η πιθανότητα άμεσης αντίδρα-

σής τους. Και γενικότερα, όμως, η αμφισβήτηση των εξουσιών σε κάθε επίπεδο της τουρκικής κοινωνίας, η οποία δείχνει εμμονή στην τάξη, είναι επίφοβη: είτε όταν έχει στόχο την ανεξαρτητοποίηση από την οικογένεια, είτε με τη μορφή έλλειψης πειθαρχίας στον εργασιακό χώρο ή με την προβολή αντίθετων απόψεων στον πολιτικό στίβο.

Ωστόσο, δεν πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι μόλις διατάξει κάτι ένα υψηλόβαθμο πρόσωπο, αμέσως πραγματοποιείται, καθώς αυτό δεν ισχύει σε καμιά περίπτωση. Ενώ δεν αρέσει σε κανένα να αμφισβητούν την εξουσία του, όλοι κατανοούν απόλυτα ότι τα προσχήματα διαφέρουν από την πραγματικότητα. Αν και οι άνθρωποι ακολουθούν πιστά τα συμβατικά πρότυπα συμπεριφοράς, έχουν την ουσιώδη ελευθερία να επιλέξουν τη διαγωγή που προτιμούν, ακόμη κι αν αυτή αντιτίθεται στα καθιερωμένα[7] – τόσο στον πολιτικό στίβο όσο και στην οικογενειακή ζωή. Επομένως, οι άνθρωποι προσπαθούν να επιτύχουν το στόχο τους χωρίς απαραίτητα να γίνουν αντιληπτοί. Κάνουν επαφές και φίλους, θέτουν τις βάσεις για τις μελλοντικές κινήσεις τους, ανταλλάσσουν εξυπηρετήσεις και βρίσκουν πάτρωνες, οι οποίοι θα τους βοηθήσουν παρασκηνιακά. Αρχικός στόχος τους είναι η σταδιακή συσσώρευση εξουσίας μέσω αυτών των επαφών· και μόνον όταν αποκτήσουν ικανοποιητική δύναμη, προχωρούν στην επίτευξη του σκοπού τους.[8]

Άμεση συνέπεια αυτού του τρόπου δράσης είναι ότι κάθε στόχος θεωρείται μακροπρόθεσμος. Επίσης, ότι ακόμη και η παραμικρή ανταλλαγή απόψεων, αγαθών ή υπηρεσιών έχει την προοπτική να αναπτυχθεί σε σχέση αμοιβαιότητας. Οι εκδουλεύσεις που θα γίνονται στο πλαίσιο αυτής της σχέσης, θα ωφελούν και τα δύο μέρη, ενώ ο δεσμός τους θα ενισχύεται με τα χρόνια, ή ακόμα και με το πέρασμα των γενεών. Η συγκεκριμένη κοινωνική συμπεριφορά είναι τόσο διαδεδομένη, ώστε χρειάζονται τεράστιες προσπάθειες προκειμένου να μην εμπλακεί κάποιος σε παρόμοιες σχέσεις, ενώ

και πάλι θα τα καταφέρει μόνον επιλεκτικά. Ένας δημόσιος υπάλληλος, για παράδειγμα, μπορεί να αρνηθεί τη φιλοξενία σ' ένα χωριό, ελπίζοντας να αποφύγει να του ζητήσουν βοήθεια στην πόλη. Όμως, με δυσκολία μπορεί να πει όχι όταν πρόκειται για ένα στενό φίλο, συγγενή ή πάτρωνα.[9]

Όταν η ζητούμενη βοήθεια αφορά κάποια σημαντική εκδούλευση, όπως την εύρεση δουλειάς, την υπογραφή ενός συμβολαίου ή την έκδοση μιας άδειας, είναι γνωστή ως *torpil*, δηλαδή τορπίλη. Οι ίδιοι οι Τούρκοι αναγνωρίζουν ότι τα πάντα είναι εφικτά με τη βοήθεια μιας τορπίλης και ότι, χωρίς αυτή, είναι άκαρπη κάθε προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων που σχετίζονται με το γραφειοκρατικό μηχανισμό: π.χ., για την εύρεση δουλειάς, την έκδοση βίζας, την αποφυγή μιας ανεπιθύμητης μετάθεσης ή την αντιμετώπιση του περίπλοκου νομοθετικού και φορολογικού πλαισίου, το οποίο συνοδεύει κάθε μορφή επιχειρηματικής δραστηριότητας. Παρά την όποια υπερβολή, έτσι έχουν τα πράγματα στη χώρα: οι εκτεταμένες επαφές κάθε πολίτη, κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής, συνεπάγονται ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει την επιρροή του για λύσει παρασκηνιακά ένα πρόβλημα, διευρύνοντας έτσι τον κύκλο των ανθρώπων που του έχουν υποχρέωση. Εξαιρετικά «ταλαντούχοι» πολίτες μπορεί να αυξήσουν την επιρροή τους και μετά τη συνταξιοδότηση, ακόμη κι αν έχουν αφήσει επίσημα τη δουλειά τους, καθώς αυξάνεται η φήμη τους ως ιδρυτές ενός κινήματος, θεσμού ή δόγματος.

Επιβάλλοντας τον έλεγχο

Η ταχύτητα με την οποία αναπτύσσονται αυτά τα δίκτυα πολιτικής προστασίας ενισχύεται από τη φύση της εξουσίας στο πλαίσιο των τουρκικών θεσμών. Ένας πολίτης έχει προνόμιο και δικαίωμα να εξασκεί πολύ μεγαλύτερο έλεγχο

στους κατωτέρους του απ' ό,τι στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, ο ανώτερός του έχει το ίδιο δικαίωμα να ασκεί έλεγχο σε αυτόν.[10] Συνεπώς, οι υπουργοί δεν αποφεύγουν τον πολιτικό έλεγχο των υπουργείων τους, οι γενικοί διευθυντές τον αντίστοιχο έλεγχο των διευθύνσεών τους, οι διευθυντές τον έλεγχο των τμημάτων τους κ.ο.κ. Επομένως, αξίζει η δραστηριοποίηση σε όλα τα πόστα (εκτός από τα κατώτερα), καθώς όλα διαθέτουν κάποια εξουσία, και μπορεί να εμπλακούν στις ευρύτερες πολιτικές διαδικασίες.

Πάντως, υπάρχουν τρόποι προφύλαξης από την απροκάλυπτη επιβολή της εξουσίας. Ένας πολίτης μπορεί να χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά τα δίκτυα πολιτικής προστασίας, τόσο για να υπερασπιστεί τη θέση του όσο και για να αποκτήσει κάποια θέση εξαρχής, ενώ οι δημόσιοι υπάλληλοι μπορεί να κινήσουν δικαστικές διαδικασίες, εάν πιστεύουν ότι έχουν απολυθεί ή μετατεθεί άδικα. Ωστόσο βρίσκονται τρόποι να αποφευχθεί μια πιθανή δίκη: αντί να απολυθούν, οι υπάλληλοι μπορεί να μετατεθούν σε κάποιο τμήμα όπου δεν ασκούν επιρροή, ή δεν έχουν εργασία να διεκπεραιώσουν (οι *valis*, λόγου χάρη, οι κυβερνήτες των επαρχιών, αν πέσουν σε δυσμένεια, συνήθως μετατίθενται σε διοικητικές θέσεις στην Άγκυρα, μακριά από τα εκτελεστικά τους καθήκοντα). Σε εξαιρετικά «δύσκολες» περιπτώσεις, δημιουργούνται ακόμη και νέα τμήματα στο δημόσιο τομέα, προκειμένου να αναλάβουν τις αρμοδιότητες άλλων, ο προϊστάμενος των οποίων δεν μπορεί να απομακρυνθεί. Τέλος, οι υπάλληλοι μπορεί να μετατεθούν σε πόλεις ή περιοχές, όπου δεν επιθυμούν να μεταβούν.

Το παιχνίδι των μεταθέσεων μπορεί να κρατήσει πολλά χρόνια και τη νίκη κερδίζει εκείνος που διαθέτει τη μεγαλύτερη επιμονή. Πρόκειται για ένα νομιμοποιημένο (και νομικό) παρατεταμένο αγώνα, που διεξάγεται τόσο στις υψηλές όσο και στις χαμηλές βαθμίδες της εξουσίας. Ένας δάσκαλος γυμνασίου μού περιέγραψε κάποτε λεπτομερώς τις επισκέψεις του σε περισσότερους από 10 πάτρωνες (βουλευτές, αρ-

χηγούς κομμάτων και στελέχη των τοπικών διευθύνσεων του Υπουργείου Παιδείας), επί έναν ολόκληρο χρόνο. Στόχος του ήταν, αρχικά, να ανακαλέσει μια ανεπιθύμητη μετάθεση, και έπειτα να εξασφαλίσει εκείνη που πραγματικά επιθυμούσε. Ένας γνωστός μου ακαδημαϊκός χρειάστηκε να παρακάμπτει υπομονετικά επί μια δεκαετία τα εμπόδια που του έθεταν οι πολιτικοί του αντίπαλοι, προκειμένου να εξασφαλίσει την πανεπιστημιακή έδρα.[11] Κορυφαίοι πολιτικοί, όπως ο Ντεμιρέλ, ο Ερμπακάν και ο Τουρκές (Alparslan Türkeş), επέδειξαν κατά τη διάρκεια της πολυτάραχης καριέρας τους έναν συνδυασμό πολιτικής προστασίας, ισχυρογνωμοσύνης και επιχειρημάτων. Το ίδιο ισχύει και για τον Σαϊντί Νουρσί (Said-i-Nursi), στην πορεία από την εξορία στη φυλακή, και πάλι στην εξορία, η οποία διήρκεσε ολόκληρη τη ζωή του.

Αυτή η συνεχής αλληλεπίδραση (που καθιστά τις γνωριμίες εξαιρετικά σημαντικές για την επιτυχία της επαγγελματικής και της προσωπικής ζωής, όπως και για τον αγώνα με το γραφειοκρατικό μηχανισμό και με όλα τα εμπόδια στην πορεία κάθε πολίτη), συνοδεύεται από ένα σύστημα αξιολόγησης άριστα διαβαθμισμένο και κοινά αποδεκτό. Ένας δημόσιος υπάλληλος γνωρίζει επακριβώς αν κάποιος είναι ιεραρχικά ανώτερος, ακόμη κι όταν πρόκειται για άτομα άλλων τμημάτων ή υπουργείων[12], ενώ το ίδιο ισχύει τόσο στην τοπική αυτοδιοίκηση όσο και στο σύνολο σχεδόν του ιδιωτικού τομέα. Αποτέλεσμα της ευαισθησίας στη διαπροσωπική αξιολόγηση είναι η ύπαρξη αμέτρητων επίσημων διοργανώσεων, όπου οι λεπτές διαφοροποιήσεις στην ιεραρχία επιδεικνύονται, επιβεβαιώνονται, επαναπροσδιορίζονται και αναταξινομούνται. Το πρωτόκολλο (*protokol*), όπως ονομάζεται, περιλαμβάνει σχεδόν κάθε επίσημη συναυλία, έκθεση, επίσκεψη ή εκδήλωση, η οποία συνοδεύεται αφενός από ένα κοκτέιλ (*kokteyl*), και αφετέρου από τον καθορισμό ειδικών θέσεων για τους υψηλά ιστάμενους και τους γνωστούς τους.

Η άνοδος στην εξουσία

Στην Τουρκία, λοιπόν, υπάρχει ένας κυρίαρχος αλλά ανοιχτός γραφειοκρατικός μηχανισμός, που αποτελεί τμήμα μιας τεράστιας αλληλουχίας δικτύων πολιτικής προστασίας, τα οποία διασταυρώνονται κι ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Μια από τις συνέπειες της ύπαρξής του είναι η εξής: Βασικός στόχος σχεδόν κάθε κινήματος ή πολιτικού κόμματος είναι να εκτελεί επιδέξιους χειρισμούς, για να αυξήσει την ισχύ του με το πέρασμα των ετών ή των γενεών, προκειμένου να αποκτήσει επιρροή στο δημόσιο τομέα. Οι μέθοδοί τους ποικίλλουν, αν και η απλούστερη είναι οι εκδουλεύσεις από φίλους. Συχνά, προσπαθούν επίσης να επηρεάσουν τη διαδικασία εξέτασης και πρόσληψης, ώστε να εισάγουν μέλη τους στο στρατό ή σε ειδικές σχολές (όπως η σχολή Πολιτικών Επιστημών του πανεπιστημίου της Άγκυρας, απ' την οποία αποφοιτούν κατά κανόνα οι κυβερνήτες των επαρχιών), τα οποία αργότερα θα υποστηρίξουν τα συμφέροντα του κινήματος ή του κόμματος. Αντίθετα, οι θρησκευτικές οργανώσεις, όπως οι *Süleymancı* και *Nurcu*, συνήθως χτίζουν ξενώνες για φτωχά παιδιά, τα βοηθούν να περάσουν τις εισαγωγικές εξετάσεις και αναμένουν τη μελλοντική υποστήριξή τους (όπως αναλύεται στο Κεφάλαιο 3) – γεγονός που επισύρει άσκηση ποινικής δίωξης.

Και ο πολιτικός έλεγχος πρέπει να εξεταστεί υπό το ίδιο πρίσμα. Φυσικά, η νίκη στις εκλογές, η υπουργοποίηση και η άσκηση επιρροής στη νομοθετική διαδικασία αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της διακυβέρνησης. Στη Τουρκία όμως, δεν αποτελούν ούτε τα μοναδικά ούτε τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της. Οι τάσεις στην εξωτερική και εσωτερική πολιτική της χώρας είναι τόσο ισχυρές, ώστε είναι πολύ δύσκολο να αλλάξουν από μια σύντομη παραμονή στην εξουσία. Οι διαπραγματεύσεις, λοιπόν, για την ανάθεση των υπουργείων στις κυβερνήσεις συνασπισμού δεν γίνονται τό-

σο για την προσωρινή ανάληψη της διοίκησης. Αντίθετα, γίνονται κυρίως για τον έλεγχο του προσωπικού, προκειμένου να προωθηθούν όσο το δυνατό περισσότερα προγράμματα στο συντομότερο δυνατό χρονικό διάστημα.

Ακόμη κι αν ένα κόμμα δεν φαίνεται ιδιαίτερα δραστήριο, μακροπρόθεσμα μπορεί να κερδίσει σημαντική επιρροή, τοποθετώντας τους υποστηρικτές του σε καίριες θέσεις και διατηρώντας την επαφή μαζί τους, όταν βρεθεί και πάλι στην αντιπολίτευση.[13] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Υπουργείο Παιδείας, που αποτελούσε βασικό στόχο του Κόμματος Εθνικής Σωτηρίας (*Milli Selamet Partisi – MSP*), όσο συμμετείχε σε κυβερνήσεις συνασπισμού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του ’70. Με την κατάργηση των παλιών κομμάτων ύστερα από το πραξικόπημα του 1980, ένα από τα ηγετικά στελέχη του MSP, ο Βεχμπί Ντιντσελέρ (Vehbi Dinçerler), προσχώρησε στο νεοσύστατο Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας (*ANAP*), το οποίο κέρδισε τις εκλογές του 1983. Επί Οζάλ, ο Ντιντσελέρ επέστρεψε στο Υπουργείο Παιδείας και ανήλθε μέχρι τον υπουργικό θώκο, χάρη στους υποστηρικτές του, τους οποίους είχε διορίσει κατά την προηγούμενη δεκαετία. Όπως πιστεύεται, μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα έδειξε στην προώθηση θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, καθώς και στην προσπάθεια να ελέγξει το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων, και ιδιαίτερα των αναφορών τους στη θεωρία της εξέλιξης των ειδών.[14]

Ο κατακερματισμός του κρατικού μηχανισμού

Εξαιτίας της διαδεδομένης αντίληψης ότι τα κρατικά όργανα χρησιμεύουν ως μέσο διαπραγμάτευσης, κάθε τμήμα του γραφειοκρατικού μηχανισμού μπορεί να βρεθεί στο στόχαστρο διαφορετικών κινημάτων ή κομμάτων και να ενστερνιστεί, κατά συνέπεια, διαφορετική ιδεολογία απ’ τα υπόλοιπα.

Επομένως, κάθε διεύθυνση του δημόσιου τομέα μπορεί να μη θαυμάζει ή έστω επιδοκιμάζει το έργο των υπολοίπων, όμως δεν διαθέτει κανένα εμφανές μέσο για να το σταματήσει. Στην κυβέρνηση συνασπισμού Δεξιάς και Αριστεράς παράταξης κατά τη δεκαετία του '90, το Υπουργείο Παιδείας, που βρέθηκε και πάλι υπό την ηγεσία των συντηρητικών, εφάρμοσε πολιτική επιείκειας έναντι των ιεροδιδασκαλείων, ενώ το Υπουργείο Πολιτισμού, υπό τη διοίκηση των Δημοκρατικών, επιθυμούσε ολόψυχα να σταματήσουν οι άδειες για την κατασκευή καινούργιων. Παρομοίως, οι θρησκευτικοί ακτιβιστές του Κόμματος του Ορθού Δρόμου (*DYP*) επιθυμούσαν τη δραστική μείωση των δαπανών του Υπουργείου Πολιτισμού για φιλο-ισλαμικές έρευνες, και την αύξηση εκείνων για τη διατήρηση των οθωμανικών μνημείων. Το *DYP* όμως δεν κατάφερε να επιβάλει την πολιτική του, καθώς η μόνη επιρροή που μπορούσε να ασκήσει στο Υπουργείο Πολιτισμού ήταν να προσπαθήσει να μειώσει τον προϋπολογισμό του, αν και τελικά μπόρεσε να «παγώσει» την πρόσληψη νέων υπαλλήλων σε αυτό. Οι σφαίρες πολιτικής επιρροής είναι ακόμη πιο ευδιάκριτες σε άλλα Υπουργεία. Το Υπουργείο Παιδείας, λόγου χάρη, εκδίδει τόσο βιβλία που υποστηρίζουν την κοσμική εκδοχή του Ισλάμ, όσο και άλλα που προωθούν την αύξηση του θρησκευτικού ακτιβισμού στη σύγχρονη ζωή. Ο ιδεολογικός «πλουραλισμός» που επικρατεί μέσω των διαφορετικών σφαιρών πολιτικής επιρροής αποτελεί αδιαμφισβήτητα έναν από τους λόγους που το Ισλάμ και το κοσμικό καθεστώς μπόρεσαν να συνυπάρξουν στο πλαίσιο του τουρκικού κράτους.

Οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις είναι επίσης ορατές στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τα διάφορα κινήματα ή κόμματα δεν έχουν απλώς μεγάλα οικονομικά συμφέροντα σε κάθε κοινότητα, αλλά επίσης ασκούν σημαντικό έλεγχο στους δημόσιους χώρους της, ο οποίος μπορεί να τους φέρει σε άμεση αντιπαράθεση με την κυβέρνηση. Χαρακτηριστική είναι η

περίπτωση της Άγκυρας: Στη δεκαετία του ’70, ο δήμαρχος, που αποτελούσε μέλος του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (*CHP*) κι αργότερα εκλέχτηκε βουλευτής, έδωσε εντολή για την κατασκευή ενός μνημείου με βάση ένα χετιτικό άγαλμα, που αποτελούσε ένα από τα ωραιότερα εκθέματα του μουσείου Ανατολίτικου Πολιτισμού της πόλης. Ωστόσο, οι συντηρητικοί υποστήριξαν πως πρόκειται για είδωλο, κι επομένως είναι αμαρτία η κατασκευή του μνημείου. Μέσω της επιρροής που ασκούσαν στο Υπουργείο Εσωτερικών, έστειλαν την αστυνομία να διακόψει τις εργασίες. Όμως, ο δήμαρχος εμπόδισε την κατάσχεση του αγάλματος και μπόρεσε να ολοκληρώσει την κατασκευή. Το μνημείο αναδείχθηκε σε σύμβολο της Άγκυρας και παραμένει ως τις μέρες μας έμβλημα του κοσμικού καθεστώτος στο κέντρο της πόλης. Ας σημειωθεί πάντως, ότι στη δεκαετία του ’90, η διοίκηση του δήμου πέρασε στο Κόμμα της Ευημερίας (*RP*). Μια από τις πρώτες ενέργειές του ήταν η προσπάθεια να αφαιρεθεί το σύμβολο από τα διαφημιστικά του δήμου. Όμως, ο κυβερνήτης της επαρχίας πρόβαλε έντονες αντιρρήσεις, κρίνοντας το σύμβολο που προτάθηκε να το αντικαταστήσει ως υπερβολικά φιλο-ισλαμικό. Ο απόηχος της διαμάχης άγγιξε μία τουλάχιστον από τις γύρω πόλεις: στο κέντρο της, οι τοπικοί υποστηρικτές του *CHP* τοποθέτησαν ένα αντίγραφο του αγάλματος, το οποίο όμως καταστράφηκε το ίδιο βράδυ από ομάδα Ισλαμιστών.

Σύλλογοι και βακούφια

Στη δίνη του αγώνα κατά του αυταρχισμού (και με στόχο την εξουσία) με όπλα την πολιτική, τις μεθοδεύσεις και τις προστατευτικές παρεμβάσεις, έχει εμπλακεί μια ακόμα μέριμνα: η φροντίδα για συντονισμένη και ομόφωνη δράση. Η σημασία της είναι κοινά αποδεκτή και θεωρείται λογική συνέπεια της προσπάθειας αποφυγής μιας ανοιχτής αντιπαράθεσης:

κάθε άνθρωπος ψάχνει για ομοϊδεάτες, πριν διευκρινίσει τη θέση του για κάποιο ζήτημα. Όμως, η σπουδαιότητα της ομόφωνης δράσης δεν περιορίζεται εκεί. Η *Dayanışma*, που κυριολεκτικά σημαίνει «κοινή υποστήριξη», αποτελεί ξεχωριστό ιδανικό, θεωρείται πλεονέκτημα για κάθε κοινωνική ομάδα, και γίνεται προσπάθεια να αποκατασταθεί με κάθε τρόπο, όταν εκλείψει. Η επίσημη οργάνωσή της (*örğütlenmiş*)[15] θεωρείται εξίσου σημαντική και χαίρει της εκτίμησης κάθε ανθρώπου που προσπαθεί να επιτύχει έναν συγκεκριμένο στόχο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατάστασης αποτελούν τα πολιτικά κόμματα, τα οποία ιδρύονται στην Τουρκία με πολύ ταχύτερους ρυθμούς απ' ό,τι στη Μεγάλη Βρετανία. Ωστόσο, εξίσου σημαντικοί για τη συντονισμένη προσέγγιση των πολιτών είναι οι σύλλογοι (*dernek*) και τα ευαγή ιδρύματα ή βακούφια (*vakıf*).

Τόσο οι σύλλογοι όσο και τα βακούφια αποτελούν εθελοντικές οργανώσεις. Διαθέτουν εγκεκριμένους από το κράτος και προκαθορισμένους κανόνες λειτουργίας, ενώ η διαχείρισή τους επιβλέπεται και ελέγχεται από αρμόδιες κρατικές διευθύνσεις. Παρ' όλα αυτά, μεταξύ τους υπάρχουν μικρές διαφορές. Τα *vakıf* έχουν μακρόχρονη ιστορία στο Ισλάμ, ως ενώσεις πιστών που διενεργούν φιλανθρωπίες, διοικούν ένα συγκεκριμένο ίδρυμα ή συντηρούν σημαντικά κτίρια. Ορισμένα βακούφια ήταν εξαιρετικά πλούσια και αποτελούσαν τη βασική πηγή εσόδων των ουλεμάδων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρατηρώντας την ισχύ και τα πλούτη τους, στις αρχές του 19ου αιώνα, η οθωμανική κυβέρνηση σταδιακά δήμευσε τα περιουσιακά στοιχεία τους και σύστησε ειδικό Υπουργείο για την επιβολή της σαρίας και τη διαχείριση των βακουφίων. Το 1924, το Δημοκρατικό Καθεστώς διέσπασε το Υπουργείο σε δύο διευθύνσεις, το *Evkaf Umum Müdürlüğü*, που πλέον ονομάζεται *Vakıflar Müdürlüğü* (Διεύθυνση Ευαγών Ιδρυμάτων), και τη γνωστή Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων.[16] Η Διεύθυνση Ευαγών Ιδρυμάτων είναι υπεύθυ-

νη για μια ομάδα κτιρίων μεγάλης ιστορικής σημασίας, ενώ εκδίδει επίσης ένα περιοδικό, όπου παρουσιάζονται τα έργα συντήρησης και η έρευνα που διενεργεί.[17]

Σήμερα, τα *vakıf* παραμένουν το πιο διαδεδομένο είδος φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, αν και παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς τη λειτουργία τους. Μπορεί απλώς να προσφέρουν οικονομική υποστήριξη για τη συντήρηση βιβλιοθηκών και κτιρίων, ή να διενεργούν φιλανθρωπίες εκ μέρους επιτυχημένων επιχειρηματιών. Το Κόμμα της Ευημερίας διοικεί μια ευρύτατη ομάδα από «Εθνικά Ιδρύματα Νεολαίας» (*Milli Gençlik Vakıfları*), που υπάρχουν τόσο στην Τουρκία όσο και στο εξωτερικό, κι ιδιαίτερα στη Γερμανία. Παρομοίως, η αδελφότητα των Νακσιμπεντί διοικεί πλήθος «Ιδρυμάτων του ορθού δρόμου» (*Hak-Yol Vakıfları*).

Αν και μπορεί να αντιπολιτεύονται την κυβέρνηση, τα βακούφια προσφέρουν συχνά άμεση υποστήριξη σε ορισμένες κρατικές διευθύνσεις, κι έτσι ενσωματώνονται στο σύνολο των κρατικών δραστηριοτήτων. Το Ίδρυμα Θρησκευτικών Υποθέσεων (*Diyanet İşleri Vakfı*), λόγου χάρη, μοιράζεται τις αρμοδιότητες και υποστηρίζει τις ενέργειες της αντίστοιχης Διεύθυνσης. Το συγκεκριμένο βακούφιο, που ιδρύθηκε στις 13 Μαρτίου 1957, πλέον αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα στην Τουρκία. Στον καταστατικό του χάρτη, ο στόχος του περιγράφεται ως εξής: «Η διάδοση του πραγματικού νοήματος του Ισλάμ, η διαφώτιση του λαού σχετικά με τα θρησκευτικά ζητήματα, η υποστήριξη και η παροχή βοήθειας στη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων, η κατασκευή και η επίπλωση τζαμιών όπου είναι απαραίτητο, η συγκρότηση και η διοίκηση ιδρυμάτων για τους άπορους αρρώστους, η εξασφάλιση ότι η ελεημοσύνη των πιστών καταλήγει σε όσους την έχουν περισσότερο ανάγκη».[18]

Μια από τις βασικές δραστηριότητες του Ιδρύματος είναι η έκδοση της Τουρκικής Εγκυκλοπαίδειας του Ισλάμ (*İslam Ansiklopedesi*). Παράλληλα έχει καταρτίσει ένα εκτεταμένο

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Δραστηριότητες του Diyanet İşleri Vakfı και το κόστος τους, 1992-93**

Δραστηριότητα	**Κόστος κατά προσέγγιση, 1992 (£)**	**Κόστος κατά προσέγγιση, 1993 (£)**
Συνεισφορές για κατασκευή κτιρίων, που περιλαμβάνουν ξενώνες και σχολεία για το προσωπικό της Διεύθυνσης	420.000	83.000
Συνεισφορές για κατασκευή τζαμιών	6.000.000	6.570.000
Κατασκευή των γραφείων του *Müdürlüğü*	2.200.000	1.950.000
Επιχορηγήσεις για κορανικά σεμινάρια	2.600.000	2.900.000
Φοιτητικά επιδόματα	324.000	290.000
Επιχορηγήσεις σε ιεροδιδασκαλεία	36.000	12.000
Έκδοση της εγκυκλοπαίδειας του Ισλάμ	1.700.000	1.900.000
Οικονομική βοήθεια σε απόρους	1.324.000	2.663.000

* Καθώς η αύξηση του πληθωρισμού καθιστά δύσκολη τη μετατροπή του νομίσματος (και τον ακριβή καθορισμό των ποσών), παρουσιάζω κατά προσέγγιση το κόστος σε λίρες στερλίνες, βάσει της μέσης ισοτιμίας του συναλλάγματος.

πρόγραμμα που περιλαμβάνει κι άλλες εκδόσεις, έργα υποδομής και παροχής βοήθειας. Το 1993 δημοσίευσε έκθεση με τον απολογισμό αυτών των δραστηριοτήτων, απ' την οποία προέρχεται ο ακόλουθος πίνακας, όπου είναι ευδιάκριτα τα υπέρογκα έσοδα του Ιδρύματος. Ο πίνακας δείχνει ξεκάθαρα πώς, μέσω του *Diyanet Vakfı*, κάθε πιστός μπορεί να συμβάλει άμεσα στη θρησκευτική δραστηριότητα του κράτους: Όσο μεγαλύτερες είναι οι δωρεές του στο Ίδρυμα, τόσο περισσότερα χρήματα μπορεί να δαπανηθούν για να ενισχύσουν τις δραστηριότητες της Διεύθυνσης. Εξάλλου, ενώ ορισμένα ποσά όντως καταλήγουν στα τζαμιά και τους απόρους, τα υπόλοιπα κεφάλαια δαπανώνται στην κατασκευή γραφείων για το προσωπικό της Διεύθυνσης, στη διεξαγωγή κορανικών σεμιναρίων υπό τη χαλαρή επίβλεψή της, σε εκδόσεις και παρόμοιες δραστηριότητες. Η στενή σχέση μεταξύ Διεύθυνσης και Ιδρύματος αντικατοπτρίζεται και στο προσωπικό του *Vakıf*: Επικεφαλής του βρίσκεται πάντοτε ο επικεφαλής της Διεύθυνσης, ενώ πολλοί από τους υπάλληλους της εργάζονται επίσης στο *Vakıf*, διευκολύνοντας το συντονισμό των δραστηριοτήτων τους.[19]

Σύλλογοι

Η ίδρυση των *dernek* είναι πολύ ευκολότερη και οι δραστηριότητές τους πολύ ευρύτερες απ' ό,τι φαίνεται αρχικά. Θυμίζοντας τις αντίστοιχες «ενώσεις» και τους «συλλόγους» της Δύσης, τα *dernek* μπορεί να ασχολούνται με οτιδήποτε, από το σκάκι και την ιστιοπλοΐα μέχρι την κατασκευή σχολείων. Ο Μάρτιν Στόουκς (Martin Stokes), στην πολύ ενδιαφέρουσα μονογραφία του για το μουσικό ρεύμα *Arabesk*, περιγράφει λόγου χάρη πώς τα *dernek* έχουν αναχθεί σε σημαντικό παράγοντα για την παραγωγή σύγχρονης μουσικής, καθώς παρέχουν στους ενδιαφερόμενους οργανωμένους χώρους, όπου μπορούν να παρακολουθήσουν μαθήματα και να κάνουν

ομαδική εξάσκηση.[20] Ένα απ' τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των *dernek* είναι ότι μπορούν να λάβουν έγκριση από τον τοπικό νομάρχη για τη διεξαγωγή εράνων. Για το λόγο αυτό, τα προτιμούν όσοι επιθυμούν να πραγματοποιήσουν ένα συγκεκριμένο σχέδιο, όπως η κατασκευή ενός σχολείου ή ενός ιατρικού κέντρου. Όπως τα βακούφια, έτσι και τα *dernek* συχνά συγκεντρώνουν χρήματα προς όφελος κρατικών οργανισμών με ανεπαρκείς πόρους. Σχεδόν όλα τα αρχαιολογικά μουσεία, λόγου χάρη, διαθέτουν ένα τέτοιο σύλλογο και, παρ' όλο που τα χρήματα των εισιτηρίων τους καταλήγουν στο Υπουργείο Οικονομικών, τα έσοδα από το κατάστημα του μουσείου καταλήγουν στο αντίστοιχο *dernek*. Με αυτό τον τρόπο, τα μεγάλα τουριστικά μουσεία, όπως εκείνο στην Αττάλεια (Antalya) συγκεντρώνουν τεράστια ποσά, τα οποία αφιερώνονται στη συντήρησή τους.[21]

Ο Γιουτσεκέκ (Yücekök) επεσήμανε σε πολλές περιπτώσεις τη χρήση των *dernek* για την προώθηση θρησκευτικών δραστηριοτήτων, σε μια από τις πρώτες του έρευνες, που δημοσιεύτηκε από το τμήμα πολιτικών επιστημών του πανεπιστημίου της Άγκυρας με τίτλο *Οι κοινωνικές και οικονομικές βάσεις της οργανωμένης θρησκείας στην Τουρκία (1946-1968).*[22] Έχοντας εξασφαλίσει πρόσβαση στα αρχεία του Υπουργείου Εσωτερικών, κατάφερε να επιδείξει ότι, ύστερα από την άνοδο του Μεντερές στην εξουσία, οι σύλλογοι με θρησκευτικές δραστηριότητες αυξήθηκαν ραγδαία, γεγονός που δεν έγινε άμεσα αντιληπτό μέχρι το τέλος της περιόδου που κάλυπτε η έρευνά του.[23] Ως «θρησκευτική δραστηριότητα» νοείται κυρίως η κατασκευή και η συντήρηση τζαμιών (βλέπε τον ακόλουθο *Πίνακα 3*).

Σήμερα, τα στοιχεία και τα σχόλια του Γιουτσεκέκ μπορούν ακόμη να χρησιμοποιηθούν ως σημείο αναφοράς. Κάθε χρόνο χτίζονται και ανοίγουν για τους πιστούς περίπου 1.500-2.000 τζαμιά – τόσα πολλά, ώστε η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων συχνά απευθύνει εκκλήσεις στον πλη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Dernek με θρησκευτικές δραστηριότητες

Έτος	**Συνολικός αριθμός των *dernek***	***Dernek* με θρησκευτικές δραστηριότητες**	**Ποσοστό των θρησκευτικών επί του συνόλου των *dernek***	**Αριθμός των θρησκευτικών *dernek* που κατασκεύαζαν τζαμιά**
1946	825	11	1,3	8
1947	1.072	27	2,5	23
1948	1.403	58	4,1	53
1949	1.736	95	5,5	88
1950	2.177	154	7,1	142
1951	2.546	251	9,9	226
1952	3.351	406	12,1	361
1953	4.422	598	13,5	538
1954	5.412	809	14,9	740
1955	6.887	1.088	15,8	1.003
1956	8.630	2.297	26,6	2.199
1957	10.111	2.925	28,9	2.803
1958	11.960	3.639	30,4	3.483
1959	13.613	4.334	31,8	4.098
1960	17.138	5.104	29,8	4.821
1961	17.482	5.298	28,6	4.993
1962	20.065	5.604	27,9	5.220

(συνεχίζεται)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 *(συνέχεια)*

Έτος	**Συνολικός αριθμός των *dernek***	***Dernek* θρησκευτικές δραστηριότητες**	**Ποσοστό των θρησκευτικών επί του συνόλου των *dernek***	**Αριθμός των θρησκευτικών *dernek* που κατασκεύαζαν τζαμιά**
1963	22.002	6.210	28,2	5.677
1964	24.180	6.801	28,1	6.133
1965	26.677	7.233	27,1	6.370
1966	31.051	8.587	27,7	7.259
1967	34.576	9.745	28,2	7.856
1968	37.806	10.730	28,4	8.419

Τα στοιχεία προέρχονται από τον Γιουτσεκέκ (1971).

θυσμό να μην αφιερώνει τόσα χρήματα για την κατασκευή τους. Συνήθως, η κατασκευή χρηματοδοτείται από δωρεές, είτε επιφανών πολιτών είτε του *Türkiye Diyanet Vakfı*. Κυρίως, όμως, χρηματοδοτείται μέσω τοπικών δωρεών, τόσο σε είδος όσο και σε χρήματα. Αυτές συγκεντρώνονται στο όνομα του *dernek* από υποστηρικτές του που κάνουν έρανο στους δρόμους, από γνωστούς ιερωμένους που πηγαίνουν από χωριό σε χωριό ζητώντας ξυλεία και από εθελοντές που επισκέπτονται καταστήματα και ζητούν από τους ιδιοκτήτες δωρεάν εργαλεία, ως μεγαλόψυχη προσφορά (*hayırlı*) προς το τζαμί. Μόλις ολοκληρωθεί το τζαμί, οι χωρικοί (ή το κοινοτικό συμβούλιο της περιοχής όπου έχει χτιστεί), κάνουν αίτηση στο κράτος για ιμάμη και παραχωρούν τη διοίκησή του στον κρατικό επιθεωρητή.

Η ίδρυση ιεροδιδασκαλείων

Τόσο το κράτος όσο και οι εθελοντές αφιερώνουν επίσης χρήματα στην κατασκευή ιεροδιδασκαλείων, με τα *vakıf* και τα *dernek* να λειτουργούν ως μέσα συλλογής των χρημάτων αυτών. Το κράτος σπάνια καλύπτει το κόστος κατασκευής των ιεροδιδασκαλείων, και ακόμη σπανιότερα την αγορά του οικοπέδου όπου θα χτιστούν. Όμως, ο πραγματικός αγώνας ξεκινά αφού έχουν κατασκευαστεί, καθώς οι υποστηρικτές τους πρέπει να δώσουν μάχη προκειμένου να τους στείλει το κράτος προσωπικό. Η διάκριση ανάμεσα στην κατασκευή και την επάνδρωση των ιεροδιδασκαλείων υπήρχε από την αρχή της ίδρυσής τους. Ο Ριντ (Reed), που περιέγραψε αυτή την περίοδο σε άρθρο του το 1956, αναφέρει σχετικά:

> «Πάγια πολιτική του Υπουργείου Παιδείας είναι κανένα ιεροδιδασκαλείο να μη λαμβάνει άδεια λειτουργίας, αν δεν υπάρχει ένας δραστήριος, υπεύθυνος, επίσημος σύλλογος πολιτών, που να εκδηλώνει πραγματικό ενδιαφέρον για το νέο σχολείο. Συνήθως, αυτοί αγοράζουν ή νοικιάζουν το χώρο για το ιεροδιδασκαλείο... πληρώνουν για τον εξοπλισμό και βοηθούν οικονομικά τους άπορους φοιτητές. Το ενδιαφέρον για θρησκευτική εκπαίδευση είναι τόσο μεγάλο στην Τουρκία, ώστε το Υπουργείο Παιδείας, που δέχεται ισχυρές πιέσεις, ίσως χρειαστεί να αυξήσει τις άδειες κατασκευής των ιεροδιδασκαλείων, ακόμη κι αν δυσκολεύεται να βρει κατάλληλους δασκάλους για τα ήδη υπάρχοντα».[24]

Μια πιο πρόσφατη έκθεση της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων προς το Υπουργείο Παιδείας επισημαίνει ότι η κατασκευή των ιεροδιδασκαλείων εξακολουθεί να γίνεται σε μεγάλο βαθμό βάσει κοινής πρωτοβουλίας πολιτών και κράτους. Το 1990, κατασκευάστηκαν 248 τέτοια σχολεία με χρήματα των *vakıf* και των *dernek*, και 76 μέσω κοινών πρωτοβου-

λιών, ενώ το κράτος ανέλαβε αποκλειστικά το κόστος κατασκευής μόνο σε 37 περιπτώσεις. Ένας από τους λόγους της επιτυχίας των ιδιωτικών πρωτοβουλιών είναι ότι, αν διαμοιραστεί το κόστος, είναι σχετικά εύκολο για τους πολιτικούς να βοηθήσουν στην ίδρυση νέων ιεροδιδασκαλείων[25]: προωθούν σιωπηλά την έκδοση της άδειας κατασκευής και πιέζουν το Υπουργείο Παιδείας για τη δημιουργία θέσεων εργασίας (*kadro*) σε αυτά. Έτσι, η σημαντική οικονομική συμβολή τους δεν γίνεται αισθητή στο πλαίσιο του κρατικού προϋπολογισμού.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το κράτος δεν εφάρμοσε κάποια «νέα μέθοδο» ενσωμάτωσης των πολιτών στις δραστηριότητές του, απλώς και μόνον επειδή τους αναγκάζει να πληρώσουν για το κτίριο (ή και τη συντήρηση) των ιεροδιδασκαλείων και των τζαμιών. Στην τουρκική ύπαιθρο, τα κτίρια των δημόσιων σχολείων χτίζονταν, και ακόμα χτίζονται συνήθως, από τους ίδιους τους χωρικούς. Στην περιοχή όπου διεξήγαγα τις πρώτες μου έρευνες, οι κάτοικοι έχτισαν ένα γυμνάσιο, πρώτα κάνοντας δωρεά στο κράτος τη γη, κι έπειτα καλύπτοντας το κόστος κατασκευής με χρήματα μεταναστών από τη Γερμανία. Μάλιστα, συχνά διηγούνταν μια σχετική, δυσάρεστη ιστορία, από την εποχή της ίδρυσης της Τουρκικής Δημοκρατίας, όταν κανένα χωριό δεν διέθετε σχολείο. Ο νομάρχης είχε καλέσει τότε στο γραφείο του τους προύχοντες των χωριών της δικαιοδοσίας του και τους είχε εξηγήσει πως το κράτος μπορούσε να καλύψει το κόστος συντήρησης και το δάσκαλο ενός δημοτικού σχολείου, σ' ένα μόνο χωριό. Ο ίδιος, λοιπόν, είχε αποφασίσει να παραχωρήσει αυτό το προνόμιο στο χωριό που θα κατασκεύαζε ταχύτερα το σχολικό κτίριο. Το χωριό όπου έμενα ξεκίνησε αμέσως την κατασκευή της απαραίτητης υποδομή δουλεύοντας νυχθημερόν. Όμως δεν τα κατάφεραν, αν και αργότερα άνοιξαν το δικό τους σχολείο.[26]

Η δυνατότητα αυτού του διακανονισμού συνδέεται με μια παρατήρηση που γίνεται συχνά, όταν κάποιος μελετά την

ιστορία της ανόδου του Ισλάμ στην Τουρκία. Οι βασικές διοικητικές δομές του κράτους εξουσιάζουν τις ζωές των πολιτών. Εκείνοι όμως κατανοούν και καθορίζουν μόνοι τους τις διαδικασίες μέσω των οποίων μπορούν να αποκτήσουν πρόσβαση στις δομές αυτές, όταν επιθυμούν να τις χρησιμοποιήσουν. Αν δεν υπάρχουν εμφανή νομικά κωλύματα για την επίτευξη ενός σχεδίου, τότε η κρατική ενίσχυση σε αυτό μεταβάλλεται απλώς σε ζήτημα επιρροής και πίεσης. Τα σχέδια που σχετίζονται με τη θρησκεία απαιτούν λεπτότερους πολιτικούς χειρισμούς, όμως οι μηχανισμοί μέσω των οποίων πραγματοποιούνται δεν διαφέρουν ποιοτικά από τους υπόλοιπους: μια ομάδα πολιτών μπορεί να ανοίξει ένα μουσείο στην επαρχία όπου διαμένει, με ακριβώς τον ίδιο τρόπο που θα άνοιγε ένα ιεροδιδασκαλείο. Μέσω των κοινών πρωτοβουλιών, το κράτος μετατρέπεται, λοιπόν, σε δύναμη νομιμοποίησης που ενισχύεται συνεχώς, και μπορεί να χρησιμοποιηθεί από διαφορετικές ομάδες προκειμένου να επιτύχουν τους σκοπούς τους.

Η κυβέρνηση και οι σύλλογοι

Η εξουσία είναι, από την πλευρά της, έτοιμη να χρησιμοποιήσει τη θρησκευτική ιδεολογία που διαδίδουν οι σύλλογοι. Κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας, και μετά το 1950, ο φόβος του κομμουνισμού και της Σοβιετικής Ένωσης βρισκόταν στο αποκορύφωμά του. Το Δημοκρατικό Κόμμα συχνά υποστήριζε τότε ότι η θρησκεία ήταν χρήσιμη ως τροχοπέδη της ανάπτυξης του κομμουνισμού στη χώρα.[27] Την ίδια άποψη είχε και ο στρατός, που υποστήριζε την ίδρυση μιας ομάδας συλλόγων *dernek*, γνωστών με όνομα «Ενώσεις κατά του κομμουνισμού» (*Komünizmle Mücadele Dernekleri*). Αυτές χρησιμοποιούσαν απροκάλυπτα την ισλαμική ιδεολογία για να καταπολεμήσουν την αναπτυσσόμενη αριστερή παράταξη, και διοργάνωναν αντιδιαδηλώσεις, όπου

ήταν απαραίτητο. Καθώς η χώρα όδευε προς τη δεύτερη στρατιωτική επέμβαση του 1971, η ένταση αυξήθηκε λόγω της επίσκεψης ενός αμερικανικού στολίσκου στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία εναντιώνονταν οι αριστερές και αντινατοϊκές ομάδες. Στις 14 Φεβρουαρίου 1969, μια πορεία, κυρίως αριστερών διαδηλωτών, συγκρούστηκε με την Αντικομμουνιστική Ένωση στην Κωνσταντινούπολη. Οι βίαιες συμπλοκές είχαν ως αποτέλεσμα δύο νεκρούς και πολλούς τραυματίες.

Ύστερα από το πραξικόπημα του 1980, οι στρατηγοί απαγόρευσαν όλες τις δραστηριότητες των *dernek*, υποστηρίζοντας ότι αυξάνουν την κοινωνική αστάθεια. Αν και η λειτουργία τους επιτράπηκε αργότερα, σήμερα καθορίζεται από εκτεταμένες νομοθετικές ρυθμίσεις, που κυκλοφορούν ευρέως σε μορφή βιβλίου, και με τις οποίες πρέπει –θεωρητικά τουλάχιστον– να συμμορφώνεται κάθε μελλοντικό *dernek*. Πάντως, οι σύλλογοι δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτα αποκομμένοι απ' την πολιτική, όπως αποδεικνύει η περίπτωση ενός από τους πλέον επιτυχημένους, του *Atatürkçü Düşünce Derneği* (ο οποίος παρουσιάζεται αναλυτικά στο Κεφάλαιο 5), που είναι αφιερωμένος στην κεμαλική ιδεολογία. Κατά την ίδρυσή του, το Κόμμα της Ευημερίας προσπάθησε να χρησιμοποιήσει την επιρροή του στο Υπουργείο Εσωτερικών για να τον απαγορεύσει, αλλά ο σύλλογος κατάφερε να λειτουργήσει χάρη στην υποστήριξη υψηλόβαθμων αξιωματικών του στρατού. Γενικότερα όμως, με εξαίρεση αφενός αυτό τον εσωτερικό πόλεμο για τη νομή της εξουσίας, και αφετέρου τις περιόδους στρατιωτικής διακυβέρνησης, τα *dernek* πάντοτε λειτουργούσαν ελεύθερα από εξωτερικές παρεμβάσεις.[28]

Οι οργανισμοί όπως τα *dernek* ορισμένες φορές εντάσσονται από τους κοινωνιολόγους στη λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών»: τις οργανωμένες ομάδες πολιτών που διοικούνται μεν από την κεντρική εξουσία, αλλά είναι σχετικά ελεύθερες στην καθημερινή τους πρακτική. Ο όρος είναι αρκετά αμφιλεγόμενος. Ο Χαν (Hann), για παράδειγμα, σ' ένα πρόσφατο

δημοσίευμά του, υποδεικνύει ότι ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί τόσο ευρέως ώστε δεν μπορεί να βοηθήσει στην ανάλυση[29], ενώ τουρκολόγοι μερικές φορές επισημαίνουν ότι ο αριθμός των *dernek* στην Τουρκία σε σύγκριση με τους αντίστοιχους στη Δύση είναι τόσο μικρός, ώστε θα μπορούσε να υποδηλώνει την έλλειψη μιας «κοινωνίας των πολιτών». Παρ' όλο που και οι δύο αυτές παρατηρήσεις είναι απόλυτα ορθές, η σημασία των *vakıf* και των *dernek* στην τουρκική κοινωνία είναι αδιαμφισβήτητη και ο όρος συνήθως χρησιμοποιείται για να περιγράψει γενικά τους πιθανούς σκοπούς τους.[30] Τα *vakıf* και τα *dernek* αποτελούν ένα μέσο οργάνωσης των πολιτών, που χρησιμοποιεί τη νομοθεσία για την προστασία του (και την προστασία των υποστηρικτών του), και χρησιμοποιείται για την έμμεση άσκηση επιρροής στο κράτος.[31] Φυσικά, υπάρχουν ορισμένοι Τούρκοι που διαφωνούν με το κοσμικό καθεστώς, όμως η πλειοψηφία δεν εναντιώνεται ανοιχτά στο κράτος. Αντίθετα, το μεταβάλλει, επεκτείνοντας τον κρατικό τομέα με τον καταλληλότερο γι' αυτήν τρόπο.

Η έλλειψη πρόσφατων στοιχείων σχετικά με τη δραστηριότητα των *dernek* καθιστά δύσκολη την εκτίμηση της σημασίας τους. Πάντως, πιστεύω πως το γεγονός ότι αυτοί οι σύλλογοι φαίνεται να παίζουν σχετικά μικρότερο ρόλο στην Τουρκία απ' ό,τι σε άλλες χώρες, οφείλεται εν μέρει στο ότι έχουν αυστηρά προκαθορισμένο προσανατολισμό. Όντως, υπάρχουν λιγότερες λέσχες ή σύλλογοι αφιερωμένοι στα χόμπι και τα σπορ, όμως η πλειοψηφία των *dernek* ασχολείται απροκάλυπτα με τους πιο ευαίσθητους κρατικούς θεσμούς και τη θρησκεία. Έτσι, η επιρροή τους είναι μάλλον δυσανάλογη ως προς το χαμηλό αριθμό τους. Αυτό επισημαίνεται και στις πρώτες έρευνες του Γιουτσεκέκ, όπου αναφέρεται ότι, το 1968, τα *dernek* με θρησκευτικές δραστηριότητες έφταναν τα 10.730. Αποτελούσαν, λοιπόν, το 28,4% επί του συνόλου των 37.806 *dernek* που είχαν καταγραφεί εκείνη την περίοδο και σχημάτιζαν μακράν τη μεγαλύτερη αυτόνομη κατηγορία τους.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με την προσωπική μου εκτίμηση, η σχέση κράτους και πολιτών στην Τουρκία είναι αρκετά περίπλοκη: το κράτος είναι σαφώς απόμακρο και ιεραρχικά δομημένο, δεδομένου ότι διαθέτει τεράστια εξουσία, όμως ταυτόχρονα είναι πιο δεκτικό στις διάφορες επιρροές απ' ό,τι συχνά πιστεύεται. Η χαλαρή οργάνωση της εξουσίας στο πλαίσιο των τουρκικών θεσμών, οι προστατευτικές παρεμβάσεις και οι ισχυροί σύλλογοι όπως το *Diyanet İşleri Vakfı*, συνδυάστηκαν με την επιβολή της δημοκρατίας, για την επαναφορά των θρησκευτικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της πολιτείας.

Ωστόσο, αυτή είναι η μια μόνο πλευρά του νομίσματος. Τα πολιτικά κόμματα, οι λέσχες, οι ενώσεις και οι σύλλογοι που προαναφέρθηκαν, αποτελούν τη νόμιμη πλευρά της θρησκευτικής πρωτοβουλίας, και μπορεί να επηρεαστούν από φορείς που η κοινή αποδοχή τους είναι μικρή. Κορανικά σεμινάρια διεξάγονταν και διεξάγονται ανεπίσημα, χωρίς να υπάρχει έγκριση ή απαγόρευσή τους. Ύστερα από την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, όσοι διαφωνούσαν με την επίσημη εκδοχή της θρησκείας συχνά κατέφευγαν στις ισλαμικές αδελφότητες, που επίσης έγιναν σύντομα παράνομες. Ορισμένες έχουν πλέον αναχθεί σε εστίες επανεξέτασης των ισλαμικών ιδεωδών στο πλαίσιο της κοσμικής δημοκρατίας. Προκειμένου να μεταβιβάσουν τα μηνύματά τους στους εξωτερικούς παρατηρητές, έχουν συγκροτήσει πληθώρα ιδρυμάτων και συλλόγων, που αποτελούν τη δημόσια εκπροσώπησή τους. Η ιδεολογία τους που αφορά την ισλαμική δραστηριότητα συνήθως συγκρούεται με την κρατική πολιτική, αν και η λειτουργία τους επιτρέπεται εφόσον δεν τραβήξουν την προσοχή του Γενικού Εισαγγελέα. Επομένως, τα ιδρύματα και οι σύλλογοι ανάγονται σε εναλλακτικό τρόπο οργάνωσης των αδελφοτήτων σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Οι αμφιλεγόμε-

νες αυτές ομάδες, και οι κρατικές προσπάθειες ανακοπής της ανόδου τους, αποτελούν το θέμα του επόμενου κεφαλαίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το γεγονός ότι οι ιδεολογίες επιβάλλονται συχνά *in toto*, επισημαίνεται από τον Gellner σε αρκετά έργα του (π.χ. Gellner, 1973).

2. Για τις περίπλοκες αιτίες και τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα των κοινωνικών μεταβολών, βλ. το σχετικό βιβλίο του Macfarlane (1998). Για μια ανάλυση σχετικά με την τουρκική κοινωνία μόνο, βλ. Stirling (1973).

3. Βλ., για παράδειγμα, Pope και Pope (1997), ενώ παρόμοια προσέγγιση κάνει και ο Göle (αγγλική μετάφραση, 1997). Για ένα σχολιασμό της τελευταίας, βλ. Ayata (1993).

4. Λόρδος Warkworth (1898).

5. Από το πλήθος των έργων που κυκλοφορούν σχετικά με το ρόλο του κράτους στην Τουρκία, ιδιαίτερα αξιόλογο είναι των Sirman και Finkel (1990).

6. Buğra (1994).

7. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι το ακόλουθο: Ο Brockett (1998) επισημαίνει ότι ύστερα από την επιβολή του νόμου για το *τουρμπάνι*, πολλοί Τούρκοι το έκρυβαν κάτω απ' το δυτικού τύπου καπέλο τους, δείχνοντας εξωτερικά τουλάχιστον τη διάθεση για αλλαγή. Πρόσφατα, όταν το νεοσύστατο Κόμμα της Ευημερίας (FP) ορκιζόταν για πρώτη φορά στη Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση, μια από τους βουλευτές του, η Μερβέ Καβακτσί, αρνήθηκε να βγάλει τη μαντίλα της. Το γεγονός ότι αψήφησε τόσο ανοιχτά την εξουσία, έλαβε μεγάλη δημοσιότητα, και λίγο καιρό αργότερα, ο Γενικός Εισαγγελέας ζήτησε την απαγόρευση της λειτουργίας του κόμματος. Η οργή εναντίον της οφειλόταν εν μέρει στο γεγονός ότι είχε ενεργήσει κατά τέτοιο τρόπο ώστε δεν μπορούσαν να την αγνοήσουν. Επομένως, στέρησε από τις αρχές του δημοκρατικού καθεστώτος τη δυνατότητα να δείξουν ότι σκοπεύουν να δώσουν περίοδο χάριτος στο νεοϊδρυθέν κόμμα.

8. Βλ. Mardin, ο οποίος σημειώνει ότι «οι υπαινιγμοί, οι νουθεσίες, οι ήπιες διαμαρτυρίες και οι επαναλαμβανόμενες εκκλήσεις αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του τουρκικού τρόπου δράσης, πριν φτάσουμε στη σταγόνα που θα κάνει το ποτήρι να ξεχειλίσει (1969: 383-384).

9. Βλ. τις αναφορές του Sirman (1990).

10. Και σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να παραθέσουμε ένα σχόλιο του Mardin, ο οποίος αναφέρει ότι «η κατανομή της εξουσίας είναι χαρακτηριστική στην τουρκική κοινωνία, ενώ οι απότομες εντολές για συμμόρφωση με τους κανονισμούς και οι αδιάλλακτες ντιρεκτίβες ούτε συνηθίζονται στο διοικητικό μηχανισμό ούτε χαρακτηρίζουν τον τουρκικό τρόπο ζωής» (1969: 383).

11. Για το σχολιασμό αυτής της δραστηριότητας στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, βλ. Stirling (1975).

12. Βλ. Stirling (1965: 284), «Η τουρκική κοινωνία έχει σχεδόν στρατιωτική ιεραρχία». Η σημασία της ιεραρχίας στην καθημερινή ζωή αντικατοπτρίζεται στο ακόλουθο περιστατικό: ένας γραφειοκράτης φίλος μου έμεινε έκπληκτος όταν ένας Βρετανός ακαδημαϊκός πήρε πανεπιστημιακή έδρα μέσα σ' έναν μόλις χρόνο. Το παράπονο που εξέφρασε είναι ότι, αν γνώριζε πως επρόκειτο να πάρει προαγωγή, θα του συμπεριφερόταν αναλόγως. Πίστευε ότι δεν ήταν σωστό το γεγονός ότι ο Βρετανός δεν χρησιμοποιούσε τον τίτλο του πριν από το όνομά του, γεγονός που μπορούσε να οδηγήσει σε παρανοήσεις.

13. Εκατοντάδες παραδείγματα από τον Τύπο επιβεβαιώνουν αυτό το γεγονός. Βλ., λόγου χάρη, ένα άρθρο στην τουρκική *Probe* της 17.01.97, όπου αναφέρεται ότι «οι ισλαμιστές πήραν τη μερίδα του λέοντος από τις ανώτερες θέσεις κατά την πρόσφατη αναδιοργάνωση της αστυνομίας, με 21 έναντι των 13 του *DYP*. Η εξέλιξη αυτή δεν ικανοποίησε καθόλου τη φιλοκοσμική αντιπολίτευση στον κυβερνητικό συνασπισμό».

14. Βλ. Yalçın (1994) για την επιρροή του *MSP* στο Υπουργείο Παιδείας, και Toprak (1988: 131) για ένα σχόλιο σχετικά με τον Dinçerler.

15. Βλ. έναν πρόσφατο τίτλο εφημερίδας ότι «*Aleviler artıkörgütleniyorlar*» («Οι Αλεβίτες ξεκίνησαν να οργανώνονται»).

16. Βλ. Shaw (1995: 74-75) και Barnes (1992).

17. Αν και στην αρχή προβλήθηκαν αντιδράσεις εναντίον της (επειδή τα έσοδα από τα βακούφια στέλνονταν απευθείας στο Υπουργείο Οικονομικών), η *Vakıflar Genel Müdürlüğü* δεν ήταν ανοιχτά πολιτικοποιημένη ούτε (στην αρχή τουλάχιστον) είχε μεγάλη επιρροή. Για το ρόλο της κατά την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, βλέπε Reed (1957).

18. Βλ. Lewis (1961: 407) και Gözaydın-Tarhanlı (1995: 42).

19. Βλ. Gözaydın-Tarhanlı (1995: 43).

20. Βλ. Stokes (1992).

21. Η Gözaydın-Tarhanlı (1995: 43) σημειώνει ότι αυτή η δυνατότητα προκάλεσε ανησυχία σε τουλάχιστον έναν Τούρκο ακαδημαϊκό, ο οποίος προβληματίστηκε σχετικά με την ισχύ που θα μπορούσαν να αποκτήσουν τα βακούφια στα κρατικά ιδρύματα και τις κρατικές υπηρεσίες.

22. Βλ. Yücekök (1971).

23. Οι στατιστικές του Yücekök δείχνουν πόσο επιτυχημένη αποδείχθηκε η απόφαση του Μεντερές να επιτρέψει τα κορανικά σεμινάρια, όταν ανήλθε στην εξουσία. Ορισμένα κορανικά σεμινάρια γίνονταν υπό την επίβλεψη της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων, αν και για τη διεξαγωγή τους αρκούσε απλώς η επίσημη αναγνώριση της Διεύθυνσης (και συνεπώς η άδειά της). Έτσι, ο αριθμός τους αυξήθηκε ταχύτητα από 237 το 1951 σε 2.510 το 1968.

24. Βλ. Reed (1956: 158, 157).

25. Για παράδειγμα, το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας υπό τον Ερμπακάν, κατά τη διάρκεια του συνασπισμού με τον Ετζεβίτ το 1974, ζήτησε να λάβουν άμεση κρατική αναγνώριση και υποστήριξη τα ιεροδιδασκαλεία που άνοιξαν χάρη σε ιδιωτικά μόνο κεφάλαια (Yalçın, 1994).

26. Η δυνατότητα χρηματοδότησης κρατικών ιδρυμάτων με ιδιωτικά κεφάλαια επηρέασε ακόμη και τις διεθνείς σχέσεις. Το γεγονός ότι η βρετανική απόφαση να κατασχεθούν δύο πολεμι-